HAYAT: ARKEOLOJİYE ADANMIŞ BİR YAŞAM

HAYAT ERKANAL ANISINA
AKDENİZ ARKEOLOJİSİ ÜZERİNE ÇALIŞMALAR

HAYAT: A LIFE DEDICATED TO ARCHAEOLOGY

STUDIES IN MEDITERRANEAN ARCHAEOLOGY
IN MEMORY OF HAYAT ERKANAL

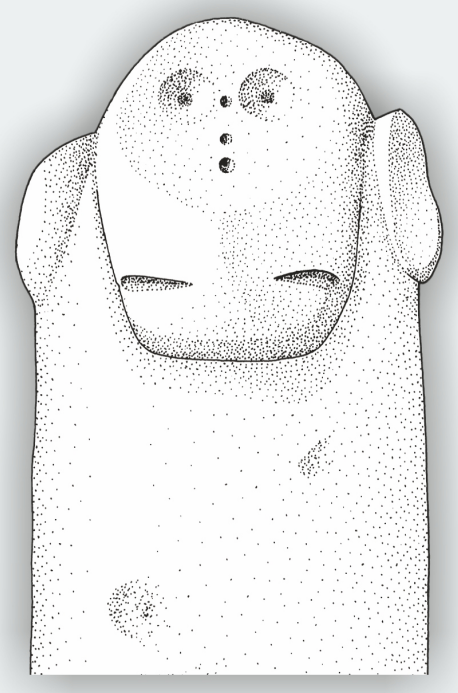

Editörler/Editors
Vasif ŞAHOĞLU-İrfan TUĞCU-Ourania KOUKA
Ümit GÜNDOĞAN-Ümit ÇAYIR-Rıza TUNCEL
Armağan ERKANAL ÖKTÜ

Ankara 2023

HAYAT: ARKEOLOJİYE ADANMIŞ BİR YAŞAM

Hayat Erkanal Anısına Akdeniz Arkeolojisi Üzerine Çalışmalar

HAYAT: A LIFE DEDICATED TO ARCHAEOLOGY

Studies in Mediterranean Archaeology in Memory of Hayat Erkanal

Editörler / Editors

Vasıf ŞAHOĞLU — İrfan TUĞCU — Ourania KOUKA — Ümit GÜNDOĞAN — Ümit ÇAYIR — Rıza TUNCEL — Armağan ERKANAL – ÖKTÜ

ANKARA – 2023

HAYAT: ARKEOLOJİYE ADANMIŞ BİR YAŞAM

Hayat Erkanal Anısına Akdeniz Arkeolojisi Üzerine Çalışmalar

HAYAT: A LIFE DEDICATED TO ARCHAEOLOGY

Studies in Mediterranean Archaeology in Memory of Hayat Erkanal

Editörler / Editors

Vasıf ŞAHOĞLU — İrfan TUĞCU — Ourania KOUKA — Ümit GÜNDOĞAN — Ümit ÇAYIR — Rıza TUNCEL —Armağan ERKANAL – ÖKTÜ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
GELİŞTİRME VAKFI YAYINLARI NO: 2

ANKARA – 2023

Bu kitapta yayınlanan makalelerin içeriği tamamen yazarların sorumluluğundadır.

Editörler: Vasıf ŞAHOĞLU
İrfan TUĞCU
Ourania KOUKA
Ümit GÜNDOĞAN
Ümit ÇAYIR
Rıza TUNCEL
Armağan ERKANAL – ÖKTÜ

Redaksiyon: Vasıf ŞAHOĞLU, İsmet FİLİZFİDANOĞLU

Ön Kapak Figürü : Liman Tepe, Erken Tunç Çağı 2 Geç, Maymun Başlı İdol
(©Liman Tepe Kazısı Arşivi – Çizim: Douglas Faulmann)
İç Kapak Fotoğrafı : Liman Tepe, Orta Tunç Çağı, İnsan Yüzlü Çömlek (©Liman Tepe Kazısı Arşivi)
Arka Kapak Fotoğrafı : Liman Tepe Hava Fotoğrafı (©Liman Tepe Kazısı Arşivi - Foto: Vasıf Şahoğlu)

HAYAT: ARKEOLOJİYE ADANMIŞ BİR YAŞAM / HAYAT: A LIFE DEDICATED TO ARCHAEOLOGY
Hayat Erkanal Anısına Akdeniz Arkeolojisi Üzerine Çalışmalar /
Studies in Mediterranean Archaeology in Memory of Hayat Erkanal

© 2023 Ankara / Türkiye

ISBN: 978-605-72372-0-0

Tüm hakları saklıdır. Ankara Üniversitesi Geliştirme Vakfından izin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, kopya edilemez, çoğaltılamaz, yayınlanamaz.
All rights reserved. Cannot be quoted partially or completely, cannot be copied or reproduced and published without permission from Ankara University Development Foundation.

BAŞAK MATBAACILIK VE TANITIM HİZMETLERİ
Anadolu Bulvarı Meka İş Merkezi No: 5/7 Kat: 7 Gimat-Yenimahalle, Ankara / TÜRKİYE
Basım Tarihi: 06 Mart 2023
Tel: +90 312 3971617 www.basakmatbaa.com

Prof. Dr. Hayat ERKANAL (1940-2019)

Sevgi, saygı ve özlemle anıyoruz...

ÖNSÖZ

Hocamız Prof. Dr. Hayat Erkanal 1940 yılında İzmir'de dünyaya geldi. On yıl sonra, 1950 yılında İzmir Urla İskele mahallesinde İskele ilk okulunun öğrencilerinden biridir. Okuldan sonra üzerine çıkıp oyun oynadığı, kendi deyimiyle üzerinde uçurtma uçurduğu LİMAN TEPE, hocamızın dolaylı da olsa *ARKEOLOJİ* ile ilk temas ettiği yerdir. Babasının asker olması sebebiyle üniversiteye başlayıncaya kadar birçok ilde eğitimine devam eden Prof. Dr. Hayat Erkanal, 1959 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi üçüncü katının öğrencisi olarak, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Kürsüsünde Üniversite eğitimine başlamıştır.

Prof. Dr. Hayat Erkanal, 1964 yılında lisans eğitimini tamamlayarak, 1964-66 yılları arasında Anadolu Medeniyetleri Müzesinde uzman olarak görev yapmıştır. Mili Eğitim Bakanlığının burs programın kazanarak 1966-73 yılları arasında Almanya-Freie Universität Berlin'de Doktora çalışmaları sırasında Prof. Dr. K. Bittel'den dersler almıştır. 1973 yılında, Prof. Dr. B. Hrouda ve danışmanlığında, *Zentralanatolische metallwaffen im 2. Jahrtausend* isimli doktora tezini hazırlayarak doktora unvanını almıştır. 1973 yılında yurda dönerek aynı yıl kısa süreli olarak İstanbul Arkeoloji Müzesinde uzman olarak çalışmıştır. 1973-76 yılları arasında Erzurum Atatürk Üniversitesinde Araştırma Görevlisi olarak görev yaptı. 1976 yılında öğrencisi olduğu Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Protohistorya ve Önasya Kürsüsünün öğretim üyesi oldu. 1979 yılında Doçent, 1988 yılında Profesör unvanını alan Hayat Erkanal, çalışma hayatı boyunca Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı Başkanlığı (1999-2006), Arkeoloji Bölümü Başkanlığı (2000-2007) ve Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dekan Yardımcılığı (1986-1990) gibi çeşitli idari görevlerde de bulunmuştur. Hocamız Prof. Dr. Hayat Erkanal 2007 yılında emekliye ayrılmıştır. Bu süre zarfında 36 lisansüstü çalışmasının danışmanlığını yapmış, günümüzde, ülkemizdeki farklı üniversitelerinde de Doçent ve Profesör kadrolarında görev yapan 16 bilim insanını yetiştirmiştir.

Prof. Dr. Hayat Erkanal, bilimsel çalışmaları çerçevesinde yurt içi ve yurt dışında sayısız konferans, bildiri ve sunumlar yapmıştır. 1982 yılından itibaren Alman Arkeoloji Enstitüsünün Muhabir Üyeliği gibi birçok ulusal ve uluslararası komisyon ve bilim kuruluşlarına üyelikleri olmuştur. Mezopotamya'dan Anadolu'ya ve Ege'ye kadar uzanan çok geniş bir coğrafyada yürüttüğü bilimsel çalışmalarını çok sayıda kitap ve makale ile taçlandıran Hayat Erkanal, özellikle ülkemizde Ilısu Baraj Projesi kapsamında yürütülen baraj kurtarma kazılarındaki arkeolojik çalışmaların koordinasyonu ile ilgili önemli katkılarda bulunmuştur.

Üç tarafı denizlerle çevrili ülkemizdeki en büyük eksikliğin su altına yönelik çalışmaların azlığı olduğunu düşünen hocamız Prof. Dr. Hayat Erkanal, denizlerdeki batık araştırmalarının dışında yeni çalışma alanlarının oluşması gerektiğini savunmuştur. Bu yöndeki ilk adımı da 2000 yılında, Liman Tepe / Klazomenai Antik Limanın kazılması ile atmıştır. Bu sürecin kurumsal

bir güvence altında yürütülebilmesi için 2006 yılında ANKÜSAM-Ankara Üniversitesi Deniz Arkeolojisi Uygulama ve Araştırma Merkezini kurarak 2007 yılı sonuna kadar da Merkezin kurucu müdürlüğünü yürütmüştür. Prof. Dr. Hayat Erkanal'ın bu bakış açısı ve atmış olduğu bu adımlar ülkemizde yeni su altı projelerinin yeni kurumsal yapıların oluşmasında rol model olmuştur. Hocamız Prof. Dr. Hayat Erkanal yaşamı boyunca uluslararası katılımlı, disiplinlerarası bilimsel çalışmaların önemini savunarak arkeolojik çalışmalarını bölgesel bir perspektifle yürütmüştür.

Arkeoloji öğrencisi olduğu 1960 yılından aramızdan ayrıldığı 2019 yılı Temmuz ayına kadar hiç ara vermeksizin Anadolu'nun her köşesinde yürütülen çok sayıda arkeolojik kazı çalışmalarına öğrenci ve heyet üyesi olarak katılan Prof. Dr. Hayat Erkanal, 1982-1991 yılları arasında Mardin ili, Nusaybin ilçesinde yer alan Girnavaz Kazılarının, 1992-2019 yılları arasında da İzmir ili, Urla ilçesinde yer alan Liman Tepe Kazılarının başkanlığını yürütmüştür. 1980 yılında Mardin Bölgesi, Girnavaz Tepe ve Çağ-Çağ Vadisi'nde, 1986-1987 yıllarında da Cudi Dağı'nda Yüzey Araştırmalarını yürütmüştür. 1994-2001 yılları arasında Tahtalı Baraj Projesi kapsamında yürütülen İzmir Arkeoloji Müzesi Koordinasyonundaki Bakla Tepe kurtarma kazılarının bilimsel başkanı, 1999 yılında aynı proje kapsamında Kocabaş Tepe, 2002-2005 yılları arasında da Çeşme Arkeoloji Müzesi Koordinasyonundaki Çeşme – Bağlararası kurtarma kazılarının bilimsel başkanlığını yaparak Türk arkeolojisine hizmet etmiş ve yön vermiştir. Prof. Dr. Hayat Erkanal aynı zamanda eşi Prof. Dr. Armağan Erkanal'ın Başkanlığını yaptığı Panaztepe Kazısının da 1985-2019 yılları arasında Kazı Başkan Yardımcılığı'nı yürüterek her türlü maddi ve manevi desteği sağlamıştır.

Hayat Erkanal, 1992 yılında Liman Tepe kazıları ile başlayan İzmir Bölgesi Kazı ve Araştırmalar Projesi – IRERP ile Batı Anadolu'nun Klasik Çağ öncesi kültürlerinin araştırılmasına yönelik ülkemizde öncü bir bölgesel çalışma başlatmıştır. 1992 yılından bu yana IRERP projesi kapsamında yürütülen çalışmalar ışığında artık Batı Anadolu'nun kendine has kültürel yapısı tanımlanabilmekte ve Anadolu kültürlerinin Ege Denizindeki etkinliği çok güçlü bir şekilde ortaya konabilmektedir.

Hocamız hayatını, 1964 yılından yaşamının sonuna kadar evli kaldığı Prof. Dr. Armağan Erkanal ile paylaşmıştır. Akademik yaşamımız boyunca hepimizin hayatına dokunmuş, 2019 yılında aramızdan ayrılan, hayatını arkeolojiye adamış, kedi aşığı olan değerli hocamız ve meslektaşımız Prof. Dr. Hayat Erkanal'ı sevgi, minnet ve özlemle anıyor, bu kitabı anısına ithaf ediyoruz.

Hayatın her aşamasında hocamızın yanında olan tüm dostlarına ve bu kitabın oluşması için bilimsel yaklaşımları ile bizlere destek olan tüm bilim insanlarına hocamız adına teşekkür ederiz.

Prof. Dr. Hayat Erkanal'ın anısına hazırlanan bu kitabın yayınlanmasında değerli desteklerini esirgemeyen Ankara Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Necdet Ünüvar'a, Ankara Üniversitesi Geliştirme Vakfı'na ve özellikle Vakıf Başkan Vekili Prof. Dr. Maksut Coşkun'a ve Vakıf Müdürü Deniz Altıner'e en içten teşekkürü bir borç biliriz.

Editörler Kurulu

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ VII

PROF. DR. HAYAT ERKANAL'IN YAŞAMINDAN KESİTLER..... XIII

HAYAT ERKANAL'IN YAYINLARI..... XXIII

MAKALELER

Letoon Kutsal Alanı'nda Su Kültü 1
Yusuf Albayrak - Tuğçe Kocael

The Importance of Müslümantepe Excavations at The Hurrian-Subarian Archaeology .. 17
Eyüp Ay

Güneydoğu Anadolu'da Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemde Yerleşim Modelleri ve Kurumsallaşma Süreci 37
Bahattin Çelik

Yassıtepe Höyüğü'nden Bir Grup Akıtacaklı Kap..... 59
Özgen Çelik - Zafer Derin

The Argonauts in The Black Sea: Myth and Reality..... 73
Christos G. Doumas

Telmessos Lahitleri 83
Pınar Döğerli Başerkafaoğlu

The Epipalaeolithic of Lemnos – A Levantine Outpost in The Aegean?..... 103
Nikos Efstratiou

MÖ 3. Binyıl Batı Anadolu Sur Kapıları: Tipolojik Bir Değerlendirme 115
Erkan Fidan - Gözde Tutak

Kuriki Höyük'te Petrol Ürünlerinin (Bitüm, Asfalt) Kullanımı 131
Elif Genç

Hunting in The Middle and Late Bronze Age Aegean 147
Mercourios Georgiadis

Büyük Menderes Bölgesi'nin Erken Tunç Çağı'nda Çine-Tepecik 161
Sevinç Günel

Protecting The Maritime Heritage of The North Cyprus Coastline 181
Ian Hanson - Müge Şevketoğlu - Pembe Yakupoğluları - Erge Yurtdaş - Pembe Özen

Kura-Aras Kültürel Kompleksini Anlamak 195
Mehmet Işıklı

Taḫurpa ve Arinna Üzerine Bazı Değerlendirmeler 211
Cem Karasu

Yeni Bir Tarih Öncesi Buluntu Yeri: Karakaya (Sivrihisar) 221
Metin Kartal

Çeşme-Bağlararası Early Bronze Age II Period Flint Assemblage 181
Neyir Kolankaya-Bostancı

İç Batı Anadolu'da Altın Boya Astarlı Seramikler 251
Erim Konakçı

Aspects of Personal and Communal Symbolism in The Early Bzonze I - II (Early) Settlement at Liman Tepe 267
Ourania Kouka

Rethinking The Neo-Assyrian Geography of Tur Abdin 287
Hartmut Kühne

Geç Neolitik Dönemin Saplama Bezemeli Kapları: Yukarı Dicle Havzasında Kendale Hecala Bulguları 309
Tuba Ökse

Kültürel Mirasın Güvenliği Üzerine Bir Deneme 329
Coşkun Özgünel

Coastscapes, Small Words, and Maritime Interactions in The Final Neolithic and Early Bronze Age Aegean 335
Daniel J. Pullen

Spoons from Spondylus: A New Interpretation of Aegean Neolithic Artefacts Based on Finds from Elateia and Nessonis in Northeast Thessaly 353
Agathe Reingruber

Regional Patterning in The Metallicizing Skeuomorphism of Early Mycenaean Ceramics 365
Jeremy B. Rutter

Babil'den İstanbul'a - İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin Babil Koleksiyonuna İlk Bakış 385
Andreas Schahner

Karaburun - Kömür Burnu Geç Tunç Çağı Mezarlığı 401
Vasıf Şahoğlu - Ümit Gündoğan - Ümit Çayır - Mustafa İncirlili - Sevgi Soyaker

Reconstruction Versus Destruction: Vulnerabilty of Prehistoric Sites and a Proposal for an Archaeo-Park at Akanthou/Tatlısu-Çiftlikdüzü as a Preservation Measure 417
Müge Şevketoğlu

Painted Pottery from Early and Middle Chalcolithic Gülpınar 435
Turan Takaoğlu

Adana Tepebağ Höyük 453
İrfan Tuğcu

Knidos Teritoryumu'nda Bulunan Heroon Üzerine Araştırmalar: Damgalı Yazıtı ve Tevlik Kalesi (Datça - Sındı Köyü) 463
Numan Tuna

Önasya'da Ele Geçen Arkeolojik Eserler ve Yazılı Belgelerde Karşılaşılan Çok Başlı Yaratıklar 471
Bora Uysal

Torbalı Ovasının Holosen Paleocoğrafyası ve Sinektepe Höyüğünün Jeoarkeolojisi 487
Serdar Vardar

A Neolithic Settlement in The Gulf of Edremit: Sülüklüçeşme Tepe 503
Derya Yalçıklı

Alacahöyük'te Gözden Kaçan Bir Buluntu: Lapis Lazuli Kolye Ucu 521
Ünsal Yalçın - H. Gönül Yalçın

LETOON KUTSAL ALANIN'DA SU KÜLTÜ

Yusuf Albayrak
Tuğçe Kocael

Abstract

Humanity who believe to is created a identity to asset of deific a power depends on political conditions and geography throughout history, bring a identity by personalise water and see water as catharsis and symbol of renaissance in accordance with this belief. Water, which is vitally important, has never lost its importance throughout human history. It was integrated with "water" in the myths of Sumerian, Babylonian, Egyptian, Greek and Roman civilizations. After the creation of sky and earth, God first created water. Especially, water is seen as symbol of divinity, healing, purification and sanctification. Anatolia is a geography where the beliefs about water on archaeology in various periods have been determined its reflections. From Neolithic period until today, humanity has preferred waterside or close places to water as settlement areas. In rituals relevant to the water cult, water is used for purification before the ceremonies begin, for libation during ceremonies, and for cleaning the bodies and statues of people after the ceremonies. People believed that the evil in their bodies would go away by washing and cleaning their own bodies with water, and by sprinkling water on the people participating in the ceremony. The Letoon Sanctuary, located in the Kumluova District of the Seydikemer District of Mugla Province, is the important religious center of the Lycian Region with its Leto-Apollo-Artemis temples, nymphaion, porticos, and theater. It is possible to see the traces of a deep-rooted past that goes back to the Hittites in Letoon. In the Hittites, the mountains, where the gods came together with the people, is conjoined with the belief in holy water. This situation is also seen in the Letoon Sanctuary, and source structure of Letoon with the rock monuments of the Hittites are similar. It served many purposes in terms of showing the importance of the location and religious function of the source in Letoon from the Archaic Period until the Byzantine Period. The Archaic point of the sacred resource and the resource cave are important works of architectural art. The concept of sanctity, which developed around the spring water in the Letoon Sanctuary, is seen remarkable in terms of suppy the needs of people throughout the historical period and civilizations, as well as reflecting the place of water in in religious and public spaces and structures.

Giriş

Letoon Kutsal Alanı, Muğla İli Seydikemer İlçesi, Kumluova Mahallesi sınırları içerisinde, Eşen Çayı'nın batı kenarında yer almaktadır. Kumluova Mahallesi merkezine 400-500 m uzaklıkta, Kaş-Fethiye karayolu üzerinde, Kaş'a 50 km uzaklıkta bulunmaktadır. Eşen Ovası, konum olarak Fethiye ve Antalya körfezleri arasında, güneye, Akdeniz'e doğru çıkıntı yapmaktadır[1]. Letoon, Lykia Birliği kentlerinin ortak tapınım alanı olarak bilinmektedir. Yalnız Xanthos yakınında ki Leto, Apollon ve Artemis tapınağının Xanthos şehrine mahsus bir kült mahalli olmayıp, federal bir ibadet yeri şeklinde kullanıldığı düşünülmektedir[2] (Res. 1). Likya birliği her yıl sonbaharda, muhtemelen Ksanthos yakınlarında yer alan Letoon'da toplanmaktaydı[3]. Letoon'da, ana tanrıça geleneği çerçevesinde, Leto, çocukları Apollon ve

1 Öner 2009; 2013; Akbulut & Öner 2016.

2 Akşit 1971, 85.

3 Sevin 2001, 135.

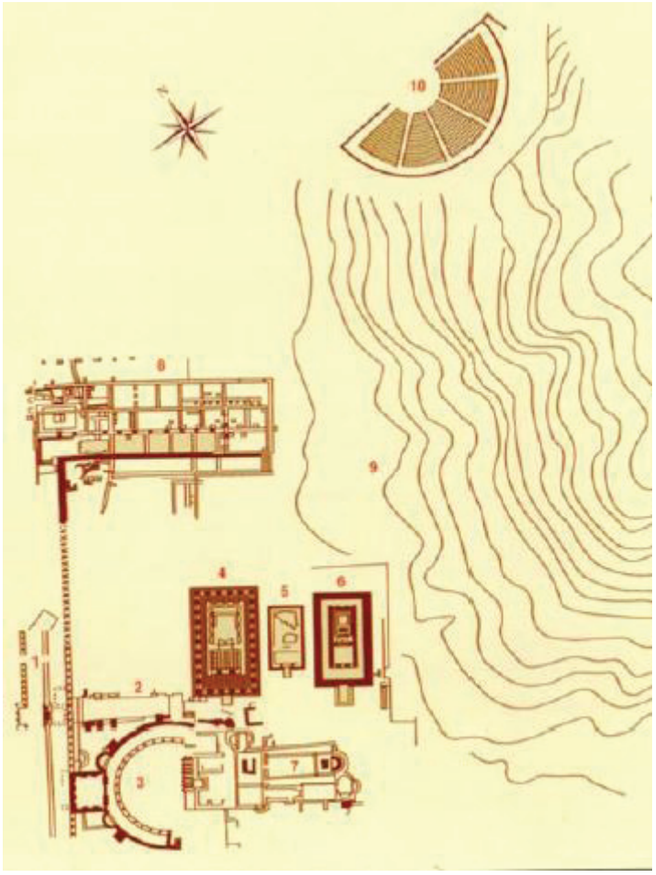

Resim 1: Letoon Kutsal Alanı (Tor 2012, 75)

Artemis'e de, tek bir kutsal alanda tapınılmıştır[4]. Kutsal alanda ele geçen ve MÖ 358 yılına tarihlendirilen üç dilli yazıt[5], alanın Leto ve onun çocukları Apollon ve Artemis'e adanmış[6] olduğunu kanıtlayan en erken tarihli epigrafik kaynaktır[7] (Res. 2).

Yaşamsal olarak ön planda olan su, insanlık tarihi boyunca önemini hiç yitirmemiştir. Neolitik Çağ'a birlikte yerleşik hayata geçen insanoğlu su kenarlarını ya da suya yakın yerleri yerleşim alanları olarak tercih etmişlerdir. Kalkolitik Çağ'da da tarım için gerekli olan su, hayatı kolaylaştıran faktörlerin başında gelmeyi devam ettirmiştir[8]. Sümerlilerde su, dünyanın düzeninde etken faktör oynayan, tanrısal özelliklere sahip olduğuna inanılan kutsal bir varlık olarak görülmüştür. Enuma Eliş'te her şeyden önce su vardı[9]. Babilliler için de Enuma Eliş kutsal sayılan bir metindir. Kahramanları farklı olsa da, bütün dünyanın sudan meydana

4 Gürdal 2007, 130.

5 Likçenin anlaşılmasına katkıda bulunan, kutsal alandan ele geçen en önemli buluntulardan biri olan Likçe, Aramice ve Hellence üç dilli yazı bulunan (trilingue) yazıttır. Bak. Laroche 1974, 115-125.

6 Işık 2010, 75.

7 Gürdal 2007, 131.

8 Özdoğan 1996, 20.

9 Kramer 1999, 8-9.

Resim 2: Letoon Kutsal Alanı Üç Dilli Yazıt (Kocael 2019, Res. 3.7).

geldiğini, evrenin ve insanların yaradılışından bahsedilmektedir[10]. Sümer mitolojisinde Enki, Babil'de Ea olarak biliniyor olsa da "su tanrısı" olma özelliği değişmemiştir. Tanrıya yapılan ritüellerde, katılacak kişilerin tören öncesinde yıkanıp temizlenmesi ya da üzerlerine su serpilmesi şarttı. Suya damlatılan zeytinyağının, suyun üzerinde aldığı şekiller Abkallu isimli kâhin tarafından yorumlanırdı[11]. Asur ritüellerinde de suya verilen önem görülmektedir. Asurlularda suyun kutsallaştırıldığı Namburbi ritüeli bunlardan biridir[12]. Ninova olarak bilinen Kuyuncuk'ta ve Şanlıurfa'nın güneydoğusundaki Sultantepe'de ele geçen tabletlerden suyun önemi anlaşılmaktadır. Farklı uygulamalar mevcut olsa da "kötülükleri kovma" olarak bilinen ritüelde suyun yeri bulunmaktadır. Bu ritüelde görevli kişi önce bir kaba su koyar, gökyüzünün altında suyun kutsanmasını bekler sonra, kutsanmış bu suyla vücudunu yıkayıp, arınırdı. Tören sonuna doğru kutsal suyun bulunduğu kabın içerisine tuz ve bal koyarak sunusunu tamamlardı. Ritüel, dini yapılarda gerçekleşebileceği gibi, evlerinin de

10 Heidel 2000, 24.

11 Schmökel & Özdemir 1973, 367-390.

12 Veldhuis 1996, 145-154.

kötülüklerden arınmasını isteyen kişilerce, evlerinde de yapılmaktaydı[13]. Asur ve Babil'de gerçekleştirilen önemli arındırma ritüellerden birisi de Bīt Rimki (Temizliğin Evi) adı verilen törendir. Suyun ritüellerde kullanıldığı Bit Rimki ve "su serpme evi" anlamına gelen Bit Sala Me ritüellerinden de söz etmek gerekir. Bu ritüellerde su kutsal bir güç olarak görülmüş ve suyun kötülükleri defedeceğine inanılmıştır. Ritüelde kral, ağzına aldığı su ya da birayla ağzını çalkalayarak, karşısında bulunan kendisine tanrısallık katılan tanrı heykelinin üzerine tükürürdü[14].

Hitit dininde pınarların ve su kaynaklarının önemli bir yerinin olması yanı sıra, suların yer altına inmesiyle yer altı tanrılarına suyun ulaştığı inancı görülmektedir. Yaşanan doğa olaylarını tanrılarla ilişkilendirmeye çalışan Hititlere göre; dağlarda yaşayan tanrılar sayesinde suyun kendilerine ulaşmasından sonra, yer altı tanrılarına ulaştıkları olarak düşünmektedirler. Yunan ve Roma'da yıl içerinde tanrılar onuruna kutlanan festivaller de önemlidir. Tanrı veya tanrıça adına yapılan ve her yıl düzenlenen bazı festivallerde suyun rol aldığı görülmektedir. Örneğin; Yunan'da yıkanma ve arınma ritüeli olarak bilinen Athena onurlandırmak için düzenlenen Plynteria Bayramı, Roma'da Neptunalia Bayramı, Lavatio festivallerinde su kullanılmaktadır[15]. Roma dininde su önemli bir öğe olarak görülmekte olup, ritüellerden önce sağlık ve temizlik için kişiler bedenlerini suyla yıkarlardı[16].

Hıristiyanlıkta Adem'in asli günahından arınabilmesi için özellikle yeni doğan çocuklara yapılan vaftizin Baba-Oğul-Kutsal Ruh adına ilk işlem için su kullanmaktadırlar. Yuhanna İncili'nde, " *Melek bana tanrının ve kuzunun tahtından çıkan billur gibi berrak hayat suyu ırmağını gösterdi… Irmağın iki yanında hayat ağacı bunuluyordu.*" Sözleriyle suyun önemi vurgulanmıştır[17].

Kült, mitoloji alanındaki çalışmalarda, doğrudan "tapım", "kutsama" ve "ululama" ile ilişkili görülmüştür. Bu genel düşüncenin kaynağı, arkeolojik çalışmalara kadar gitmektedir. Örneğin arkeolojik çalışmalarda kült, özellikle antik eserler için kullanılmaktadır. Bu alandaki çoğu araştırmacı ise "ilkel" olarak değerlendirilen insanların söz konusu antik eserlere tapınımda bulunduklarını düşünmüşlerdir. Bu yüzden kült terimi, günümüze kadar "tapma" ve "ibadet" olarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmelerde kült, "yüce ve kutsal olana tapma" olarak kullanılmıştır[18].

MÖ 3. Binde Mezopotamya su kültü inanışı tasvirli sanat eserlerinde görülmekte olup MÖ 2. Bin boyunca gelişerek varlığını sürdürmüştür. Kültepe/Kaniş Karum'un Ib katında bulunan silindir mühür baskılarında[19] ve Konya Karahöyük'ten ele geçen mühür

13 Duymuş Florioti 2013, 23-42.
14 Mandacı 2016, 223-224.
15 Showerman 1901, 79.
16 Schultz & Harvey 2006, 168.
17 İncil, Yuhanna (22: 1-2).
18 Akyurt 1998, 154.
19 Özgüç 1968, 13, Lev. XI A, XI C.

üzerinde[20] görülen tanrı Ea tasvirleri ile Alişar'da bulunan mühür üzerinde yer alan "su adam" motifleri[21] erken dönemlerde su kültünü gösteren örneklerdir. Hitit dönemine tarihlendirilen mühürler üzerinde Su Tanrısı ya da su ile ilişkili "Çıplak Kahraman" tasvirleri görülmektedir[22]. Hitit dini ritüellerde "kurban" ve ibadet öncesinde su ile temizlenmeye önem verilmektedir. Ayrıca temizlik için gereken suyun elde edildiği kaynak ve nehirler da Hitit ritüellerinde kutsaldır. Ritüellerde su, törenler başlamadan önce arınma, törenler sırasında libasyon, törenler sonrasında da kişilerin vücutlarını ve heykelleri temizlemek amacıyla kullanılmaktadır. Kişiler kendi vücutlarını suyla yıkayıp, temizledikleri gibi, törene katılan kişilerin üzerlerine de suyu serperek, onların bedenlerinde yer alan kötülüklerin uzaklaşacağına inanıyorlardı. Ayrıca ritüelde tanrıya kurban edilecek hayvanın da temiz olması için su ile yıkanması gerekiyordu[23]. Hitit libasyonlarında da suyun önemini gösteren bulgular vardır. Ritüellerde libasyon yapılırken daha çok gaga ağızlı testiler, uzun testiler, hayvan şekilli riton-bibruların kullanıldığı görülmektedir[24]. Antik Yunan'da su, ilk olarak Yer ile Gök'ün yaratılma mitolojisiyle karşımıza çıkmaktadır. Deniz Tanrısı Poseidon ya da suyu koruyan peri kızları Nymphelerin suyla ilgili mitolojik tanrılardır. Zeus ile Leto'nun oğlu olan Apollon'un da suyla bağlantısı "sağlık ve kehanet tanrısı" olması nedeniyledir. İnsanlar gelecekleri hakkında bilgi edinmek, kent kuruluşlarında, savaşlarda, toplumsal felaketlerde kehanet merkezlerine başvururlardı. Su, insanların merak ettikleri bu sorularına cevap veren araç olarak görülmekteydi. Kehanetler ve onlarla ilgisi olan ritüellerde su, güç ve tanrısallık özelliğindedir. Romalılar sağlıklı, rahat ve temiz bir yaşama önem vermekteydiler. Antik Yunan sağlık tanrısı Asklepios adına yapılmış olan Asklepieion yapılarının, Roma Döneminde de kullanımı devam etmiştir. Bergama Asklepieionu'nun Roma Döneminde birçok yeni yapılar eklenerek, kullanıldığı görülmektedir. Buradaki şifalı suyun hastaları tedavi ettiğine inanmışlar ve bu amaçla suyu kutsal saymışlardır[25].

Letoon Kutsal Alanın'da Su Kültü

Letoon Kutsal Alanı, Likya Bölgesi'nde dinsel kimliğiyle önemli ön plana çıkar. Letoon'da erken evresi ahşap olarak yapılan ve daha sonra taşa dönüşen Klasik-Hellenistik Dönem tapınakları yanısıra belki de daha erken döneme ait açık hava kült alanı ortaya çıkarılmıştır. Kutsal alanda bilinen Leto, Artemis, Apollon, Nymphe kültleri ve Leto, Artemis, Apollon'a adanan tapınaklar son derece önemlidir. Luvi, Hitit, Phryg örnekleriyle süregelen bir Anadolu geleneği olarak açık havada, kayada anlamlandırılan kutsal alanlar, tapınaklar ile biçimlenen bir kült olgusunun Lykia'ya da yansıyışına yeni bir örnek olarak gösterilebilir[26].

20 Erkanal 1993, 82, Lev. 32.
21 von der Osten 1937, 205, fig. 246.
22 Ward 1909, 97 No. 219, 265.
23 Gurney 1977, 29.
24 Coşkun 1969, 79.
25 Çoban 2016, 98–109.
26 Özdilek 2020, 453.

Kutsal alan olmasıyla birlikte Hadrianus Dönemin'de yapılan çeşme yapısıyla, burada su kültüne ilişkin ritüellerin yapılıp yapılmadığı düşünülebilir. Alanda bulunan Üç Dilli Yazıt üzerinde Leto, Artemis, Apollon'un yanında Nmyphelerin de yer alması alandaki suyun ne derece önemli olduğunu ispatlamaktadır. Kutsal kaynak, Luvice Aliya, Likçe Eliyana, Aramice Hwryns, Yunancada Nymphe tanrıçalarına adanmıştır[27]. Yazılı kaynaklara göre; Aliya, Eliyana, Nymphe olarak isim değiştirmesine rağmen kaynak kültünün tanrıçalara adanması değişmemiştir. Likçe'de Nymphe yerine kullanılmış olan Eliyana, Letoon üç dilli yazıtında geçmektedir[28]. Kutsal alanda ele geçen, 255 satırlık Likçe, Grekçe ve Aramca yazılmış bu üç dilli yazıtta Nymphelerin Likçe'deki karşılığı olan Eliyana ismine rastlanılmaktadır[29]. Eliyana isminin kökeni "ali(ya) – wani" yani "havuzun sakinleri" kelimelerinden gelmektedir[30]. Eliyanaların yaşadığı yer olan bu kutsal kaynağın mitolojik açıdan da Hera'nın hışmından kaçan Leto'nun dişi kurt eşliğinde çocukları Artemis ve Apollon'u alarak Letoon'a gelmiştir. Leto'nun su kaynağının olduğu yeri kazıp su çıkarması, bu çıkan kaynakta yıkanması ve kaynağın suyunun kutsal oluşu ve su kültüyle bağlantılı olarak Letoon Kutsal Alanı'ndaki tüm yapıları nasıl etkilediği önemlidir. Eliyana olarak bilinen su perilerine adanan yapı, kutsal kaynak üzerine yapılarak Hellenistik ve Roma Döneminde de etki ve önemini sürdürmüştür[31]. Suyun çevresine tapınaklar, kilise ve çeşme yapısı yapılarak alanın dinsel işlevselliği ön plana çıkartılmış ve suyun kutsallığının devam ettiği gösterilmiştir.

Tapınak alanının kuzeydoğusunda yer alan MÖ 5. ve MÖ 3. Yüzyıla ait kanallar ve su toplama havuzlarından yola çıkarak kaynak kültünün varlığından söz etmek mümkündür daha sonra yeni kanallar yapılarak suyun yönü değiştirilerek bugünkü alana yerleştirildiği görülmüştür. Ayrıca Hellenistik ve Roma dönemlerinde alanda düzenlemelere devam edilerek kült alanının, tapınak alanının güneyinde bir çeşme yapısının bulunduğu alana konumlandırılmıştır[32].

Hellenistik dönemde kutsal sayılan suyun üzerinde yapay bir mağara görülmektedir[33]. Mağaranın batısı, kuzeyi ve güneyi duvarlarla sonlandırılmıştır (Res. 3). Buradan çıkan kutsal suyun Arkaik dönem içinde de tapınım görmeye devam etmiş olduğunu burada ele geçen Arkaik dönem pişmiş toprak heykelcikleri ispatlamaktadır[34]. Çeşme yapısına su sağlayan kaynağın, kayalık alandan geldiği görülmektedir. Mağara, tonozlu, yani eliptik profilli bir üst yapıya sahiptir. İsodomik şekilde masif taş bloklar, harçla karıştırılarak homojenize

27 Özdilek-Atik Korkmaz 2018, 397.

28 Bryce 1986, 179; Özüdoğru 2008, 45.

29 Laroche 1974, 115- 125.

30 Lebrun 2013, 262.

31 Cavalier 2011, 78; Des Courtils 2009, 65.

32 Le Roy 1988, 127.

33 Delphi'deki Arkaik Döneme tarihlenen Kastalia Çeşmesi'nde mağaranın girişini oluşturan kayadan çıkan suyun toplanması için havuz bölümüne ve heykellerin konulacağı üç nişin kayanın içine oyulmuştur. Eğer bir kaynak mağaranın içinden akıyorsa doğal olarak korunduğuna inanılırdı. Bkz. Erol, 1999, 14.

34 Le Roy 1991, 341-342.

Resim 3: Letoon Kutsal Alanı Kaynak Yapısı: Hellenistik Dönem Yapay Mağara (Kocael 2019, Res. 4.4)

bir görünüm kazanmıştır. Muhtemelen tonozun çökmesini engellemek için, bel kısmında harç fazla kullanılmıştır. Yan duvarlar, üst kısımda birleşirken oluşacak basıncın direncini azaltmak adına, yan duvarlar daha kalın tutulmuştur. At nalı şeklinde bir sunağın varlığından da bahsedilmektedir[35].

Hellenistik dönemde Nymphe olarak adlandırılan su tanrıçaları Roma döneminde de aynı isimle anılmışlardır. Su tanrıçalarına adanan yapı, kutsal kaynak üzerinde yapılmış olup Roma döneminde de etkisini ve önemini sürdürmüştür[36]. Bu durumu kanıtlayan arkeolojik buluntu olarak, Roma dönemine tarihlenen bir yazıtta; "Alexvn Filetaírou Lhtoí A²ollvni 'Arteμιδi Nuμfaıs euxfhn (Philetairos oğlu Aleksos, Leto, Apollon, Artemis ve Nymphelere adadı)" şeklinde yer alması verilebilir[37]. Letoon Kutsal Alanında su kültünün Roma İmparatorluğu döneminde de devam etmiş olduğunu gösteren en güzel mimari veri kutsal su kaynağının batısında titizlikle planlanmış anıtsal bir çeşme yapısıdır[38] (Res. 4). Hadrianus dönemine tarihlenen anıtsal çeşme, Rankhe bezemeli üstyapıya sahiptir ve portikonun büyük bir havuzu çevrelediği görülür. Çeşmenin cephesi kutsal kaynakla karşılıklıdır. Kaynak üzerine yapılmış bu anıtsal çeşmede su ve kutsallık kavramları arasında bağlantı kurulmaya devam edildiği görülmektedir. Anıtsal yapının, 16 m. çapına sahip yarım

35 Le Roy 1988, 127-129.

36 Cavalier 2011, 78; Des Courtils 2013, 130.

37 Bosquet 1994, 359.

38 Des Courtils 2009, 63-67.

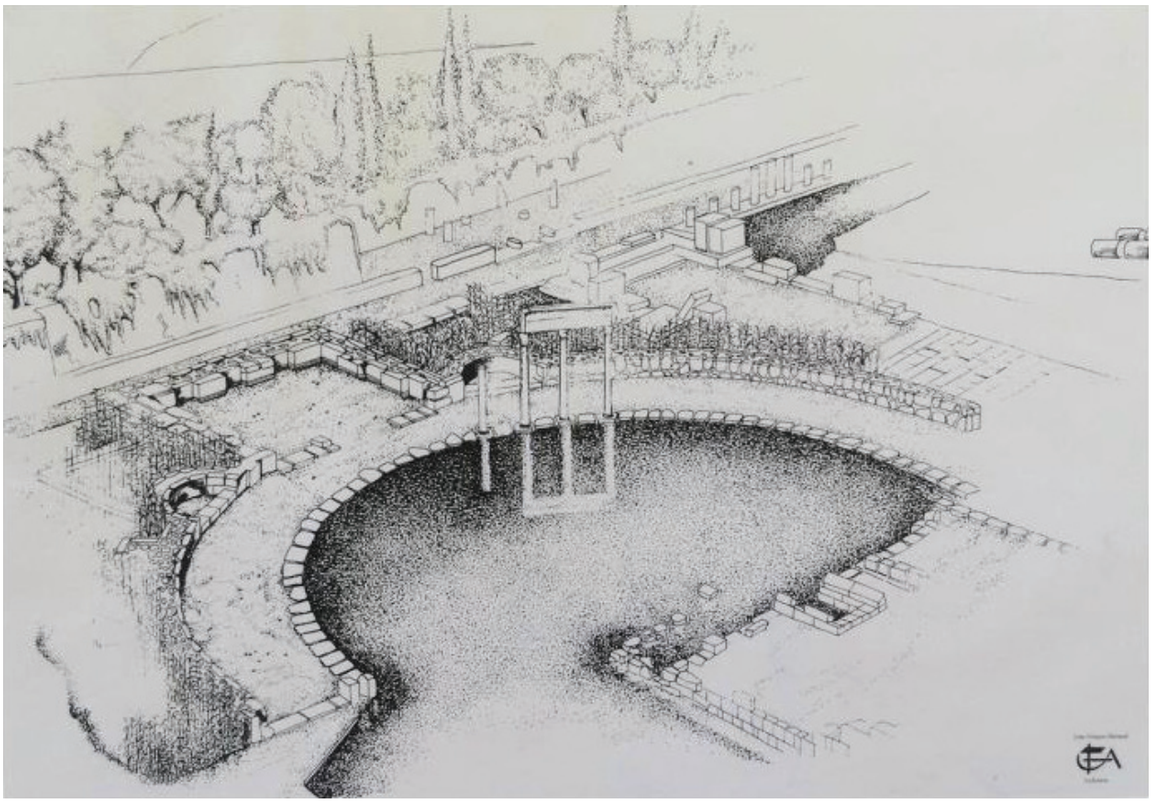

Resim 4: Letoon Kutsal Alanı Anıtsal Çeşme Yapısı (Kocael 2019, Res. 14.5).

dairesel planlı bir havuza sahip olduğu görülür. Temelini kutsal kaynak suyundan alan havuz yapısının çevresini sınırlayan, Opus incertum denilen, Vitruvius'un Roma Dönemi yaygın olarak kullanıldığını söylediği duvar yapısı ile çevrelenmiştir. Duvar yapısının, taş parçaları ve düzensiz polygonal şekilde olduğu görülmektedir. Eksedranın[39] sağ ve solunda yer alan mekanların duvar yapılarında iki boy taş kullanılarak yapılan isodomik rektogonal yapı ile karşılaşılır. Eksedranın iç duvarları ve kavisli alanın dış duvarları, harç plakalarla, mermerler süslenmiş olup, demir kramponlarla tutturulmuştur[40].

Hıristiyanlığın kabulü sonrasında da Letoon Kutsal Alanında suyun taşıdığı dinsel önemin sürdüğü görülmektedir. Alanda tapınakların güneyinde M.S. 5. yüzyıla ait erken manastır yapısı bulunur. Manastıra gelen kişilerin temizlenmeleri için yapının atrium kısmı suya yakın şekilde yapılmıştır. Yapı kompleksinin kaynak üzerinde yer alması da kutsallığın Geç Antik dönemde de devam ettiğini göstermektedir. Hıristiyan dinine göre Vaftiz, kişileri asli günahtan arındırmak için gerçekleştirilen bir işlemdir. Bu işlem sırasında kullanılan suyun dinsel anlamda kutsanmış olması önemlidir. Bu yüzden Letoon Kutsal Alanında da gerçekleştirilen vaftizin, suyunun kutsal olduğu düşünülen kaynaktan sağlanmaktadır. Bizans

39 Eksedralar, Yunanlılarda heykellerin sergilenmesi için kullanılıyordu. M.S.1.yy'dan sonra Roma'da da görülmeye başlamıştır Bkz. Erol 1999, 32.

40 Metzger 1968, 60.

döneminde kutsal kaynağa yakın konumlandırılan manastıra, su baskınını engellemek için şipolyen duvar yapılmıştır. Bu duvarlara yerleştirilen bloklar düzensiz polygonal şeklindedir. Hellenistik döneme tarihlenen mağaranın güneyinin büyük duvarla sınırlandırıldığı görülmektedir. Birbirine paralel yaklaşık 5 m. aralıklarla, manastırın güney mihrabına gelen son blok görünür şekildedir. Duvarın kuzeybatı noktasındaki duvar yapısı seramik parçaları, taş, toprak ve gri harçtan oluşmaktadır[41].

Sonuç ve Değerlendirme

Tarih boyunca "inanma" ihtiyacı, insan hayatında önemli yere sahiptir. Eskiçağ inançlarında ortaya çıkan tanrı/tanrıça kavramı Sümer, Babil, Mısır, Yunan ve Roma uygarlıklarının mitoslarında "su" ile bütünleştirilmiştir. Yer ile Gök'ün oluşturulmasının ardından tanrı önce suyu var etmiştir. Bu durum Enuma Eliş'te anlatıldığı gibi Yunan mitolojisinde de karşımıza çıkmaktadır ve sonrasında insanların yaratılmasında da su önemli bir etken olmuştur. Su, özellikle tanrısallık, şifa verme, arındırma, kutsanma sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Anadolu'da Tunç Çağı'nda Hitit kaya anıtları, mağaralar ve havuzlar su kültüne olan ilgi ve önemi yansıtmaktadır. Hititler döneminde Eflatunpınar Anıtı başta olmak üzere kaya anıtlarında su, tanrılarla özdeştirilmiş ve bu anıtlar üzerinde tasvir edilen figürler suya bakar şekilde betimlenmişlerdir. Hititlerin suyun tanrılar aracılığıyla kendilerine ulaştırıldığı ve sonra yine yeraltı tanrılarına döndüğü şeklindeki inançları suya verilen "kutsallık" özelliğini yansıtmaktadır[42]. Kötü düşüncelerin insanları hasta edebileceğini düşünen Yunanlılar, asklepieionlarda kutsal suyla temizlendikten sonra telkin yöntemiyle tedavi görmekteydiler. Kutsal olarak görülen suyun esin kaynağı olduğu düşünülmekte, gelecekten haber alma, tanrıyla iletişime geçerek dilekte bulunma gibi durumlarda suyu kullanmaktaydılar. Sağlık ya da gelecekten haber alma uygulamalarında suyun kullanılması Roma egemenliğinin genişlediği dönemlerde de önemini korumaktadır.

Unesco Kültürel Miras Listesi'ne Ksanthos'la birlikte giren Letoon'un, Lykia kültürü ve tarihini yansıtan çok özel ve önemli bir yeri vardır. Lykia Birliği tarafından alınan resmi kararların bir kopyası bu kutsal alanda yer almaktadır[43]. Letoon Kutsal Alanı'ndaki anakaya ile kayalık alanlar kutsal bir anlam taşımaktadırlar. Burada yapılan düzenlemeler Letoon'un su ile ilgili ritüellerin gerçekleştirildiği kutsal bir yer olduğunu göstermektedir. Letoon'da ana kaya tıraşlanarak oluşturulan temenos başta olmak üzere teras alanında işlenmemiş ana kayanın bulunması ve Basamaklı Sunu Alanı bu alanda açık hava tapınımlarının yapıldığını düşündürmektedir. Bu basamakların yanında olasılıkla su veya sıvı libasyonun konulması için yapılmış kaya çanaklarının olması suyla ilgili ritüelleri akla getirmektedir (Res. 5). Hem arkeolojik hem epigrafik buluntular ışığında Letoon Kutsal Alanında Eliyana yani Nymphelere ait bir tapınımın, su kültünün olduğu anlaşılmaktadır. Bu kültün Letoon

41 Des Courtils & Laroche 2001, 297-333.

42 Murat 2012, 125-133.

43 Atik-Korkmaz 2016, 186-205.

Resim 5: Basamaklı Sunu Alanı (Özdilek-Atik Korkmaz 2018, Fig. 13a).

açısından önemi, üçlü tapınım alanı olan Leto-Artemis-Apollon'un yanı sıra Nymphe kültüyle birlikte dördüncü bir tapınımın da olduğu görülmektedir. Letoon Kutsal Alanı dışında su tanrıçalarının varlığına delil teşkil edebilecek örnekler vardır. Ksanthos kentinde görkemli bir anıt olan Nereidler Anıtı'nda Nymphelerin heykellerinin varlığının yanı sıra, Patara'da ele geçen bir yazıtın üzerinde de "Kharippos kızı Mausdis, Nymphelerin rahibesi" ifadesine yer verilmiştir. İsminin anlamının "kaynak suyunun biriktiği havuz" anlamına gelen Arneai kentinde bulunan, üzerinde Nymphe figürünün tasvir edildiği III. Gordianus Dönemine tarihlenen sikke bu kanıtlardandır[44]. Ele geçen epigrafik, arkeolojik ve nümizmatik bilgilere göre, Eliyanaların kültü yani suyun kutsal sayılmasında, Anadolu'da en yoğun görüldüğü yerin Likya Bölgesi olduğunun söylenilmesi yanlış olmayacaktır.

Letoon Kutsal Alanında yer alan kaynak kültünün Eliyanalar varken Nympheler ile anılması alanın kökeninin Anadolu'ya bağlanması ile ilgilidir. Çünkü alanda özellikle ana kaya inancının var oluşu, kayanın kendisinin kutsal olduğu inancı Hititlerle benzerlik göstermektedir[45]. Artemis ve Apollon tapınaklarının ana kaya üzerinde ahşap evrelerinin yapılmış olması ana kaya kült inancının varlığıyla özde benzeştiğini göstermektedir. Hem tapınakların iç evrelerinin kayadan oluşması, hem de teras duvarları çalışmaları sırasında bulunan basamaklı kaya sunaklarından dolayı, buranın açık hava tapınım alanı olabileceği akla

44 Robert 1955, 215.

45 Işık 2010, 78; Melchert 2011, 114.

gelmektedir. Özellikle alanda bulunan Eni Mahanahi'nin yani "tanrıların anası"nın varlığı alandaki kültün varlığının Nymphelerden önce Eliyanaların var oluşunu ispatlar özelliktedir. Suyun temizleme özelliğinin, günahlardan arınmaya ve yeniden doğum bahşetmesine olan inanç Hıristiyanlıkta da yerini almıştır. Vaftiz işlemiyle suyla arınma düşüncesi, Hıristiyanlık inanç ve ibadet sistemi içinde yerini almıştır.

Letoon Kutsal Alanında, kaynak tarafından beslenen, temenos alanının güneybatı köşesinde yer alan, Hellen inancında "Nympheler" olarak bilinen su tanrıçalarının yaşadığına inanılan bir mağara yer almaktadır. Alanda Nymphelerin varlığını kanıtlayan, Letoon'da ele geçen bir heykel kaidesinde Erbinna/ Arbinas'ın Grekçe ve Likçe yazılmış olan yazıtta; "Artemis ve Nympheler Gergis'e, atalarına bahşettiklerinden az olmayan ebedi şerefi bahşetsin" şeklinde dize yer almakta olup, babası Gergis için istekte bulunmaktadır[46]. Alanın kuzey kısmında bulunmuş yazıt üzerinde de "Gaius Iulius Deinos Nymphelere adadı" sözü yer almaktadır[47]. Hellenistik döneme tarihlenen diğer bir yazıt üzerinde "kaí Numfais (… ve Nymphelere)" ifadesine yer verilmiştir[48].

Apollon'un bulunduğu kutsal alanlarda Didyma ve Klaros'ta olduğu gibi suyun toplandığı bir alan içinde olması, kaynağın, mağaranın ya da kuyunun var olması açısından benzerlik göstermektedirler. Alabanda'da Apollon'a ait olduğu düşünülen mermer havuzun varlığı; Smintheion'da Smintheus Apollon Tapınağı'nın kaynak suyunun üzerine inşa edilmiş olduğu ve yakınındaki çeşme yapısının da kültle ilgilidir. Hierapolis'te kehanet binası ve çeşme yapısının yer alması[49] ve özellikle çeşme yapısındaki suyla arınmanın sağlanmış olabileceği düşünülmektedir. Nymphelerin yanı sıra Apollon Tapınağı ve kaynak suyunun bulunması Letoon'unda bir kehanet merkezi olarak işlev gördüğünü söyleyebiliriz. Ancak Letoon Kutsal Alanında mağaranın kehanet almak için yapıldığını kanıtlayan arkeolojik verilerin bulunmayışından dolayı Letoon'un bir kehanet merkezi olduğunu söyleyemeyiz[50].

Yunan tapınaklarının ön cepheleri genellikle doğuya bakarken, Letoon Kutsal Alanında tapınakların cephelerinin güneye bakmaları dikkat çekici bir durumdur. Özellikle kutsal su kaynağına yönlendirilen tapınakların varlığının yanı sıra Hellenistik ve Roma dönemi mimarisinde kutsal alan planlamasında etkili olan eksen ve simetri kuralları çerçevesinde Roma dönemini yansıtan anıtsal çeşme ve Hıristiyanlık dönemi manastırın kutsal kaynakla aynı eksende olmaları Letoon mimarisinin genel özelliğidir. Letoon'da yer alan "kutsal kaynak"ın alan içerisinde mimari dokuyla nasıl uyum sağladığının daha rahat anlaşılması adına, bu kutsal kaynağı merkez olarak seçilmesi ve bu kapsamda çevresindeki yapıları önem sırasına göre anlatılması tercih edilmiştir. Roma döneminde Letoon kutsal alanındaki düzenlemeler devam etmiştir. Kutsal su kaynağının batısında yarım daire planlı

46 Bousquet 1992, 158; Dağlı, 2011, 90.
47 Balland 1981, 20.
48 Bousquet 1994, 359.
49 Gürdal 2007, 75-109.
50 Le Roy 1988, 127.

bir portikonun çevrelediği büyük bir havuz inşa edilmiştir. Bu yapının inşasının özellikle kutsal kaynak mağarasının aksının göz önünde tutulduğu görülmektedir. Çeşme yapısının etrafında opus incertum örgülü duvarla suyun Kutsal Yol'a taşmasını önlemeye çalıştıkları görülmektedir. Ayrıca yine mağarayla aynı aksta yapının batısında eksedranın yer aldığı dörtgen planlı bir mekan yaratılmıştır. Erken Hıristiyanlık Kilisesi, kutsal kaynağın etrafında yerleştirilen manastırın bir parçası olmakla birlikte, kilisenin güneydoğusunda üç yapraklı yonca şeklinde planlanmış vaftiz bölümü bulunmaktadır. Başta tapınakların ve manastırın su kaynağına bakar şekilde konumlandırılmış olması, alanda kaynağa verilen önemi göstermektedir.

Letoon'da Hititlere kadar giden köklü bir geçmişinin izlerini görmek mümkündür. Kaya anıtlarında Fırtına, Dağ ve Yeraltı Tanrı tasvirleri su kaynağı yakınında yer alır[51]. Hititlerde tanrıların insanlarla bir araya geldiği dağlar, kutsal su inancıyla birleştirilmiştir[52]. Bu olgu Letoon Kutsal Alanı'nda da görülmektedir ve Hititlerin kaya anıtlarıyla Letoon'un sahip olduğu kaynak yapısı benzerlik göstermektedir. Kaynağın gerek konumu, gerek dinsel işlevinin Arkaik Dönemden Bizans Dönemine kadar önemini göstermesi açısından pek çok amaca hizmet etmiştir. Kutsal kaynağın Arkaik noktası ve kaynak mağarası mimarlık sanatının önemli eseridir. Letoon'un sahip olduğu kutsal kaynakla, farklı dönemlerde yaşamış toplulukların bir arada yaşayıp, dinsel anlamda hizmet etmesinin yanı sıra, yaratılan kompozisyonla da anıtların dinsel olduğu kadar siyasi içeriklerini de düşündürmektedir. Su kültüyle bağlantılı olarak hem kaynak mağarasının hem de anıtsal çeşme yapısının sivil bir yapıdan ziyade dini bir yapı olarak değerlendirmemizi sağlamaktadır. Eşen Vadisi üzerinde yer alan Letoon'da hem ibadet hem de bir arındırma özelliği olan suyun varlığı ve alanın kutsal su kaynağı üzerinde inşa edilen yapılarla alanı ön plana çıkartacak şekilde düzenlenmiş olması önemlidir. Likya Bölgesinin dinsel merkezi olan Letoon Kutsal Alanında da suyun kutsal olduğu düşüncesi hep devam ettiği, alanda su kaynağına göre düzenlemelere gidildiği anlaşılmaktadır. Letoon Kutsal Alanı tüm bu çerçevede, söz konusu kutsal su kaynağı, kaynak yapısı ve alandaki birçok düzenlemenin suyla şekillendiği su kültü geleneğinin Likya Bölgesi açısından en önemli referansları oluşturduğu, bölgenin en kayda değer dinsel merkezi olmuştur. Suyun kutsallığı ve iyileştirici özelliği günümüze kadar değişmeden birçok kültür ve din tarafından kabul edilmektedir.

Doç. Dr. Yusuf ALBAYRAK
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
Sanat Tarihi Bölümü.
Orcid no: 0000-0002-2001-6718 albayrakyusuf55@hotmail.com

Tuğçe KOCAEL
19 Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü
Doktora Öğrencisi.
Orcid no: 0000-0001-5874-334X tugcekocael001@gmail.com

51 Schwemer 2013, 432-449.

52 Harmanşah 2013, 566-579.

Kaynakça

Akbulut & Öner 2016 — H. Akbulut & E. Öner, "Antik Patara Kentinde Paleocoğrafya ve Jeoarkeoloji Araştırmalarına Paleontolojik Analizlerin Katkısı", içinde: B. Takmer – E.N. Akdoğu-Arca & N. Gökalp-Özsil (ed.ler), *Vir doctus Anatolicus. Studies in Memory of Sencer Şahin/Sencer Şahin Anısına Yazılar*, İstanbul (2016) 33-59.

Akşit 1971 — O. Akşit, *Helenistik ve Roma Döneminde Likya*, İstanbul (1971).

Akyurt 1998 — M. Akyurt, *MÖ 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*, Ankara (1998).

Atik Korkmaz 2016 — S. Atik Korkmaz, "Ana Tanrıçanın Kutsal Alanı: Letoon", içinde: H. İşkan & E. Dündar (ed.ler), *Lukka'dan Likya'ya Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*, İstanbul (2016) 186-205.

Balland 1981 — A. Balland, *Inscriptions d'epoque imperiale du Letoon*, Fouilles de Xanthos 7, Paris (1981).

Bean 1997 — G.E. Bean, *Eskiçağda Lykia Bölgesi*, İstanbul (1997), (Çev. H. Kökten).

Bousquet 1992 — J. Bousquet, "Les Inscriptions Greco-Lyciennes", *Fouilles de Xanthos* 9, 1992, 147-200.

Bousquet 1994 — J. Bousquet, "Inscriptions du Letoon de Xanthos", *REG* 107, 1994, 359.

Bryce 1986 — T.R. Bryce, *A Study of Lycian History and Civilisation to the Conquest of Alexander the Great*, *Vol. 1*, Copenhagen (1986).

Cavalier 2011 — L. Cavalier, "Likya'nın Kutsal Alanı Letoon", *Aktüel Arkeoloji*, Mart-Nisan, 2011, 76-83.

Çoban 2016 — H. Çoban, "Roma Dönemi Hastaneleri, Asklepionlar ve Sarıkaya Roma Hamamı", içinde: K. Özköse (ed.), *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu 05-07 Mayıs 2016 Bildiri Kitabı, I. Cilt*, Yozgat (2016) 98 – 109.

Coşkun 1969 — Y. Coşkun, "Boğazköy Metinlerinde Geçen Başlıca Libasyon Kapları", *DTCF Dergisi* 27(3-4), 1969, 1-61.

des Courtils 2009 — J. des Courtils, "From Eliyanas to Leto: The Physical Evaluation of the Sanctuary of Letoon at Xanthos", içinde: C. Gates (ed.), *Sacred Landscapes in Anatolia and Neighboring Regions, BAR International Series 2034*, (2009) 63-67.

des Courtils & Laroche 2001 — J. des Courtils & D. Laroche, "Xanthos et le Letoon", Rapport sur la compagne de 2001", *Anatolia Antiqua* 10, 2001, 297-333.

Duymuş Florioti 2013 — H.H. Duymuş Florioti, "Eski Mezopotamya'da Kehanet Olgusuna Genel Bir Bakış", *Tarih Okulu Dergisi* 6(XV), 2013, 23-42.

Erkanal 1993 — A. Erkanal, *Anadolu'da Bulunan Suriye Kökenli Mühürler ve Mühür Baskıları*, Ankara (1993).

Erol 1999 — A.F.Erol, *Aiolia, Ionia, Karia, Lykia, Pisidia, Pamphylia, Kilikia Bölgesi Çeşme Yapıları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara (1999).

Gurney 1977 — O.R. Gurney, *Some Aspects of the Hittite Religion*, Oxford (1977).

Gürdal 2007	T. Gürdal, *Anadolu'da Apollon Kültü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara (2007).
Harmanşah 2013	Ö. Harmanşah, "Taşa Oyulmuş Suretler: Hitit Kaya Anıtları", içinde: M. Doğan-Alparslan – M. Alparslan (ed.ler), *Hititler*, İstanbul (2013) 566-579.
Heidel 2000	A. Heidel, *Enuma Eliş – Babil Yaradılış Destanı*, Ankara (2000) (Çev. İ. Birkan).
Işık 2010	F. Işık, "Anadolu – Lykia Uygarlığı Lykia'nın Hellenleşmesi G.rüşüne Eleştirel Bir Yaklaşım", *Anadolu/Anatolia* 36, 2010, 65-125.
Kramer 1999	S.N. Kramer, *Sümer Mitolojisi*, İstanbul (1999) (Çev. H. Koyukan).
Kocael 2019	T. Kocael, *Anadolu'da Su Kültü ve Letoon Kutsal Alanı*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara (2019).
Laroche 1974	E. Laroche, "La stele trilingue récemment découverte au Létôon de Xanthos: le texte lycien", Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et Belles Lettres, *Année 1974* 118(1), 1974, 115–125.
Lebrun 2013	R. Lebrun, "Permanence de dieux louvites dans la Lycie hellenistique", içinde: M. Mazoyer & S. Herve Aufrere (ed.ler), *De Hattusa a Memphis, Jacques Freu in honorem*, Paris (2013) 259-264.
Mandacı 2016	E. Mandacı, "Arkeoloji ve Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Mezopotamya Toplumlarında Büyü ve Büyücülük", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16, 2016, 217-232.
Melchert 2011	H.C. Melchert, *Luviler Anadolu'nun Gizemli Halkı*, İstanbul (2011).
Metzger 1968	H. Metzger, "Fouille Du Letoon De Xanthos En 1968", *Türk Arkeoloji Dergisi* 17(1), 1968, 59-65.
Murat 2012	L. Murat, "Hititlerde Su Kültü", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 31(51), 2012, 125-133.
Özdilek 2020	B. Özdilek, "Letoon Kutsal Kaya Basamaklı Sunu Alanı Işığında Letoon'daki Tanrı ve Kültler", *Cedrus VIII*, 2020, 451-487.
Özdilek & Atik Korkmaz 2018	B. Özdilek & S. Atik Korkmaz, "Letoon Teras Duvarları ve Geç Antik Dönem Mekanları 2015-2017 Yılları Kazı Buluntuları", *Cedrus VI*, 2018, 395-433.
Özdoğan 1996	M. Özdoğan, "Kulübeden Konuta: Mimarlıkta İlkler", içinde: Y. Sev (ed.), *Habitat II, Tarihten Günümüze Konut ve Yerleşme,* İstanbul (1996) 19-30.
Özgüç 1968	N. Özgüç, *Kaniş Karumu Ib Katı Mühürleri ve Mühür Baskıları*, Ankara (1968).
Özüdoğru 2008	Ş. Özüdoğru, *Arkaik Dönem Plastik Eserleri Işığında Lykia İkonografisinde Yerli ve Yabancı Unsurlar*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya (2008).
Le Roy 1988	C. Le Roy, "La source sacree du Letoon de Xanthos et son depot votif", *Bulletin de la societe nationale des antiquaires de France*, 1988, 127-129.

Robert 1955	L. Robert, *Hellenica, Recueil d'Epigraphie, de Numismatique et d'Antiquités Grecques* 10, Paris, 1955.
Schmökel & Özdemir 1973	H. Schmökel & M.T. Özdemir, "Sümer Dini", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21(1), 1973, 367-390.
Schwemer 2013	D. Schwemer, "Tanrılar Kültü, Büyü Ritüeli ve Ölülerin Bakımı/ The Cult of the Gods, Magic Rituals, and the Care of the Dead", içinde: M. Doğan-Alparslan – M. Alparslan (ed.ler), *Hititler*, İstanbul (2013) 432-449.
Schultz & Harvey (ed.) 2006	E.C. Schultz – P.B. Harvey (ed.ler), *Religion In Republican Italy* Cambridge, (2006).
Showerman 1901	G. Showerman, *The Great Mother of The Gods*, Chicago (1901).
Sevin 2001	V. Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* I, Ankara, (2001).
Tor 2012	K.H. Tor, *Das Lichtland des Anatoliens Lykien*, Antalya (2012).
Veldhuis 1996	N. Veldhuis, "On Interpreting Mesopotamian Namburbi Rituals", *Archiv Für Orient forschung* 42/43, 1996, 145-154.
Von der Osten 1937	H.H. Von der Osten, "The Alishar Hüyük Seasons of 1930-1932", *OIP VII-2*, Chicago (1937).
Ward 1909	W.H. Ward, *Cylinder and Other Ancient Oriental Seals in the Collection of J. Pierpont Morgan*, New York (1909).